

MIECZYŚLAW PRZEDPELSKI

ROZWÓJ GOSPODARCZY A AKTYWIZACJA ZAWODOWA LUDNOŚCI

Zależność między rozwojem gospodarczym a aktywizacją zawodową ludności. Rozwój gospodarczy obejmuje zbiorowość zjawisk rozmaitych pod względem treści, form i kierunków, a więc mających różne znaczenie oraz prowadzących do różnych następstw i skutków¹. Stanowi on zjawisko historyczne (długookresowe), związane z ogólnym postępow społecznym, cywilizacyjnym i kulturalnym. Mało tego — jest on warunkiem niezbędnym wszelkiego postępu.

Zależność stanowiąca przedmiot rozważań w literaturze jest rozmaicie traktowana. Wynika to niewątpliwie ze złożonego charakteru procesu rozwoju gospodarczego. Rozwój gospodarczy bowiem uwarunkowany jest wieloma czynnikami, których oddziaływanie może być bezpośrednio lub pośrednio. Uchwycenie zatem związków ilościowych ze względu na wszechstronność powiązań sprawia rzeczywiste trudności w opracowaniu każdej problematyki z nim związanej. Praktyka bowiem wskazuje na bezwzględną potrzebę nadążania rozwiązań instytucjonalnych w zakresie urządzeń społecznych, politycznych i kulturalnych za rozwojem sił wytwórczych, jako niezbędnej konieczności umożliwiającej uniknięcie konfliktów społecznych. Mało tego, potrzeba ta dotyczy nie tylko rozwiązań formalnych, ale także merytorycznych, jako warunku umożliwiającego likwidację narastających sprzeczności.

¹ W piśmiennictwie ekonomicznym pojęć „rozwój” i „wzrost” gospodarczy używa się niejednokrotnie zamiennie. Nie znaczy to jednak, by nie było prób wyraźnego ich różnicowania. Por. *Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1961, hasła: „Rozwój gospodarczy”, s. 598—599; „Wzrost gospodarczy”, s. 743—747; P. A. Baran, *Ekonomia polityczna wzrostu*, Warszawa 1958, s. 21—22; E. James, *Historia myśli ekonomicznej XX wieku*, Warszawa 1958, s. 478; S. Kruszczyński, *Problem kształtowania się przychodów i kosztów*, Poznań 1962, s. 7; O. Lange, *Wstęp do teorii rozwoju gospodarczego*, w: *Pisma ekonomiczne i społeczne 1930—1960*, Warszawa 1961, s. 214-221, oraz tegoż autora, *Teoria reprodukcji i akumulacji*, Warszawa 1961, s. 14; J. Schumpeter *Teoria rozwoju gospodarczego*, Warszawa 1963, s. 9—48.

Zjawiska układu gospodarczego dominują w gospodarce społecznej, obejmując określonym typem własności środki produkcji, a więc reprezentują charakterystyczny dla siebie rodzaj stosunków produkcji. W badaniach ekonomicznych ukazują się one jako określone kategorie², występujące w związku ze współpracą gospodarczą ludzi. Uwzględnienia wymaga zatem okoliczność dysponowania w ramach układu gospodarczego, w danym czasie, dobrami wszelkiego rodzaju, a także nakładami pracy o określonych kwalifikacjach, zgodnie z teorią trzech czynników produkcji. One bowiem mogą ograniczać możliwości rozwojowe danego układu. Czynniki ograniczające w swym składzie obejmują zróżnicowane elementy. Wspólną ich cechą jest to, że w danym momencie układ gospodarczy nie może dysponować dowolną ich ilością, zadowalając się jedynie możliwością alokacji tych dóbr do produkcji.

Analiza ekonomiczna zajmuje się relacjami ilościowymi i jakościowymi zachodzącymi między elementami układu gospodarczego³. Pojęcia ekonomiczne najlepiej ujmują zjawiska zachodzące w układzie gospodarczym. Ich treść i istota odpowiadają bowiem określonej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Nie oznacza to jednak, jakoby ekonomiczna analiza układu gospodarczego wyjaśniała w sposób ostateczny całość treści danej historycznie rzeczywistości.

W ten sposób zwraca się uwagę, że istnieją zjawiska działające poza układem gospodarczym, niemniej mające istotny, niejednokrotnie decydujący wpływ na ten układ. Analiza ekonomiczna interesującej nas zależności nie może abstrahować od tych właśnie zjawisk, jako wzajemnie zależnych i powiązanych⁴. Uwzględnienie zjawisk pozagospodarczych dynamizujących układ gospodarczy stwarza problematykę rozwoju, a więc dotyczącą zmian układu gospodarczego⁵. Tak przedstawia się

² O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, Warszawa 1959, s. 95 i n.; K. Marks, *Nędza filozofii*, Warszawa 1949, s. 123; S. Żurawicki, *Ekonomia polityczna a matematyka*, Warszawa 1961, s. 49 i n., a także 65 i n.

³ S. Żurawicki, op. cit., s. 90 i n.

⁴ W interpretacji rozwoju gospodarczego coraz częściej przekracza się ramy badania stopnia powiększania kapitału narodowego, zwracając równocześnie uwagę na zmiany polityczne, instytucjonalne i psychologiczne. W tym sensie nawiązuje się do zagadnień postawionych przez K. Marksa. Por. W. W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, Londyn 1931, oraz E. James, op. cit., s. 508—510.

⁵ Po raz pierwszy na problematykę rozwoju gospodarczego zwrócili uwagę w teorii ekonomii klasycy, wskazując na akumulację, a z czasem dołączając również postęp techniczny i związany z nim podział pracy, jako główne czynniki rozwoju. Neoklasycy wykorzystują dorobek i osiągnięcia klasyków. Przedmiotem ich zainteresowania jest jednak podział dochodów między konsumpcją i akumulacją przy jednoczesnym zastosowaniu rachunku marginalnego. Sformułowania neoklasyków stanowią punkt wyjścia dla rozumowania J. M. Keynesa, który obok

najogólniej ustawienie interesującego nas zagadnienia z punktu widzenia ekonomii jako nauki społecznej.

Istnieje więc narzucająca się potrzeba kojarzenia rozwoju gospodarczego nie tylko z ilościowymi zmianami rozmiarów poszczególnych wielkości ekonomicznych (wzrost gospodarczy), ale równocześnie ze stosownymi jakościowymi przemianami społecznymi. Prawidłowości rozwoju ukazują się w ramach określonych formacji społeczno-gospodarczych, nie tylko jako cechy właściwe w obrębie danej formacji (stosunki produkcji, sposób produkcji), ale również jako istniejący stopień względnie poziom rozwoju społecznej wytwórczości, a więc forma organizacyjna produkcji, poziom jej techniki itp.

Z tych ogólnych tez wynika, że zależność między rozwojem gospodarczym a aktywizacją zawodową ludności stanowi zjawisko złożone i wielostronne, którego obraz jest rezultatem działania wielu czynników. Wśród tych czynników można wyodrębnić: ustrój społeczno-gospodarczy, poziom rozwoju sił wytwórczych⁶ oraz sytuację demograficzną kraju⁷.

marginalnego rachunku psychologicznego wprowadza jeszcze dodatkowy czynnik, tj. skłonność do zatrzymania pewnej części dochodów w formie pieniężnej. Równocześnie postęp techniczny traktuje się w sposób oderwany, upatrując w nim czynnik niezawisły, przypadkowy i pozagospodarczy. W ujęciu K. Marksa natomiast akumulacja i inwestycje produkcyjne stanowią źródło rozwoju, lecz jego mechanizm wynika z prawa wartości. Obiektywne prawa ekonomiczne, określając rozmiary akumulacji i inwestycji, decydują więc o konieczności stałego postępu technicznego. Por. J. M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Warszawa 1956, s. 196—197; 218—222; S. Kruszczyński, *Polityka ekonomiczna i planowanie gospodarki narodowej*, cz. I, Poznań 1961, s. 99—113; K. Marks, *Praca najemna i kapitał*, w: K. Marks i F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1949, s. 93 i n.; O. Lange, *Wstęp do teorii rozwoju gospodarczego*, op. cit.

⁶ W tym miejscu zwraca się uwagę na nieporozumienia wynikające z pewnych definicji postępu technicznego, w których nie docenia się jego istotnej treści. Przecenianie bowiem jego strony technicznej nad ekonomiczną prowadzi do umniejszania tej ostatniej. Sens postępu wiązać więc należy z zasadą gospodarczości, a więc w jego zakres włączać trzeba te wszystkie okoliczności, które podnoszą efekty gospodarowania. Obok więc zmian w technice trzeba dostrzegać zmiany w organizacji, w poziomie kultury, wykształcenia, a nawet zmiany w warunkach instytucjonalnych. Wszystkie one bowiem bezpośrednio lub pośrednio wpływają na wyniki (efekty) działalności wytwórczej. Z. Dobrska, *Istota postępu technicznego*, *Ekonomista* 1963, nr 2, s. 291 i n.; O. Lange, *Teoria reprodukcji i akumulacji*, Warszawa 1961, s. 13.

⁷ Poglądy na temat stanu i przyrostu ludności w świetle istniejącego piśmiennictwa nie są bynajmniej zgodne. Zmiany ludnościowe, biorąc rzecz najogólniej, dla jednych są przyczyną, a dla innych skutkiem zmian w gospodarce narodowej. W tej interesującej kwestii autorom burżuazyjnych doktryn ludnościowych

Ustrój społeczno-gospodarczy stanowi formę zabezpieczenia optymalnych warunków wewnętrznych rozwoju gospodarczego, W szczególności determinuje on stosunki i sposób produkcji, a także pozycję i sytuację ludzi pracy oraz stopień i sposób wykorzystania siły roboczej. Od warunków ustrojowych wreszcie zależy żywiołowość lub planowość kształtowania się poziomu zatrudnienia, realizacja prawa do pracy oraz powiązanie zatrudnienia z systemem oświaty.

Poziom rozwoju sił wytwórczych stanowi materialną podstawę społecznego procesu pracy. W dziejowym procesie rozwoju sił wytwórczych człowiek gromadzi doświadczenie produkcyjne, ulepsza narzędzia pracy oraz metody i organizację produkcji, a tym samym przekształca społeczeństwo, w którym żyje.

W literaturze często wyraża się pogląd, że podstawowym elementem przyspieszającym rozwój gospodarczy jest zwiększanie istniejących zasobów środków produkcji. Stąd badania problemu rozmiarów i kierunków inwestycji w powiązaniu z analizą warunków umożliwiających realizację zadań w tej dziedzinie. Analizuje się więc możliwości wynikające z dostępnych źródeł akumulacji (wewnętrznej i zewnętrznej).

Mechanizm wynikający ze zwiększania rozmiarów środków produkcji powoduje wzrost wielkości produkcji poprzez produktywizację już zatrudnionych pracowników, zaś każdorazowe zwiększenie rozmiarów zatrudnienia przyczynia się do wzrostu dochodu narodowego, a więc akumulacji i spożycia. W tym też sensie można postawić tezę, że wzrost rozmiarów inwestycji i produkcji, stanowi czynnik rozwoju gospodarczego. Na tej podstawie problematykę rozwoju gospodarczego można sprowadzić do stosunków ilościowych między czynnikami wzrostu produkcji oraz majątkiem trwałym i zatrudnieniem⁸.

Współcześnie okazało się, że istnieje możliwość nowego układu stosunków ilościowych między czynnikami rozwoju gospodarczego (rozmiarów sił wytwórczych). Okazuje się bowiem, że przy pewnych zmianach instytucjonalnych (jakie wprowadzono w gospodarce państw socjalistycznych Europy) powstają możliwości zwiększenia rozmiarów zatrud-

rozpatrujących współzależność między demografią a ekonomiką kraju trudno zdobyć się na zbieżność poglądów, a to ze względu na sprzeczności ustroju kapitalistycznego. W przeciwieństwie do tego w literaturze marksistowskiej w sposób umiarkowany uwzględnia się wpływ zmian w stanie ludności na rozwój gospodarki narodowej. Por. E. Rosset, *Perspektywy demograficzne Polski*, Warszawa 1963, s. 70—83; B. Minc, *Ekonomia polityczna socjalizmu*, wyd. 2, Warszawa 1963, s. 312—333; B. Smulewicz, *Krytyka burżuazyjnych teorii ludnościowych*, Warszawa 1960, s. 135—290.

⁸ Por. J. Pajestka, *Zatrudnienie i inwestycje a rozrost gospodarczy*, Warszawa 1961, s. 87 i n.

nienia przy istniejącym stanie poziomu wyposażenia w środki produkcji. Zmiany te są wyrazem polityki maksymalnego zatrudnienia, przy istnieniu niewykorzystanych zasobów pracy w rolnictwie, średnio rozwiniętego przemysłu i transportu, na istniejących miejscach pracy w przemyśle.

Wzrost zatrudnienia zatem wykorzystano jako główny czynnik rozwoju gospodarczego tych krajów, mający w niedalekiej przyszłości stanowić podstawę wyjściową dla realizacji działalności inwestycyjnej jako funkcji trwałego rozwoju gospodarczego⁹.

Przedstawiona koncepcja rozwoju społeczno-gospodarczego nie abstrahuje, jak widać, od tendencji występujących w dziedzinie stosunków demograficznych. Nieuwzględnianie tej problematyki uniemożliwia bowiem ustalenie warunków rozwoju, w których decydującą rolę odgrywa zagadnienie zharmonizowania założeń z możliwościami celem wyznaczenia tempa. Kwestia polega zatem na umiejętności doboru środków.

Rozwój gospodarczy prowadzi więc do poważnych zmian proporcji ilościowych między majątkiem trwałym a zasobami siły roboczej. Charakteryzują się one znacznym wzrostem liczby zatrudnionych w stosunku do majątku trwałego.

W procesie rozwoju gospodarczego występuje więc zjawisko substytucyjności czynników produkcji, prowadzące do zmian proporcji między pracą a majątkiem trwałym. Zmiany te mogą wynikać z technicznych przeobrażeń w dziedzinie środków produkcji — z technicznego poziomu środków produkcji, prowadząc do wzrostu technicznego uzbrojenia pracy — z przeobrażeń strukturalnych w ramach różnych dziedzin między czynnikami produkcji.

Mimo tych okoliczności mogą istnieć warunki, w których wybór techniki wytwarzania narzuca wyższy stosunek siły roboczej do majątku trwałego.

Dalsze zmiany mogą wynikać nie z przyczyn spowodowanych poste-

⁹ Wykorzystanie istniejących rezerw siły roboczej powoduje więc wzrost stopy akumulacji, przy czym w zależności od okoliczności proces ten może się odbywać bez zmniejszenia, a nawet przy wzroście konsumpcji, względnie też kosztem konsumpcji. Skokowy wzrost stopy akumulacji bez wzrostu zatrudnienia byłby, jak się zdaje, niemożliwy. W okresie 1949-1954 stopa akumulacji w % dochodu narodowego w cenach 1956 r. waha się w granicach 15,6—27,2 z tym, że w 1953 r. — 27,9). Wzrost zaś nakładów inwestycyjnych w cenach z 1956 r., przyjmując rok 1949 = 100, wynosił w 1954 r. 228. Również zatrudnienie „inwestycyjne” oraz zatrudnienie w przemyśle i budownictwie, jeśli przyjąć rok 1949 = 100, wynosi dla 1954 r. w pierwszym przypadku 214, a w drugim 188. Stąd też politykę akumulacji opartą na maksymalnym zatrudnieniu nazywa się „pierwotną akumulacją socjalistyczną”. Por. J. Pajestka, *Interpretacja pierwszej fazy rozwoju ekonomicznego Polski*, *Ekonomista* 1959, nr 4—5, s. 774—775,

pem technicznym, ale przez działanie czynników o charakterze społeczno-instytucjonalnym. W każdym jednak przypadku rozwój gospodarczy prowadzi do zmian struktury społeczno-ekonomicznej, czego wyrazem jest przede wszystkim struktura aktywnej zawodowo ludności (zatrudnionych). Zmiany w strukturze zatrudnienia świadczą o poziomie zaktywizowania ludności w określonych warunkach, a więc w proporcjach ukształtowanych w rezultacie działania różnych czynników.

Tendencje w rozwoju struktury zatrudnienia w Polsce Ludowej na tle innych krajów. Ewolucja prostej pracy oraz jej wyspecjalizowany i kwalifikowany charakter w świecie współczesnym stanowią wyraz celowego działania. W rezultacie tego działania powstały narzędzia pracy oraz doskonalili się ich charakter. Wyrazem tego procesu jest rozwój narzędzi pracy od całkowicie prymitywnych do aktualnego ich poziomu technicznego. Dynamika poziomu technicznego narzędzi pracy stanowi więc czynnik zmian w zakresie społecznego podziału pracy. Przeobrażenia natomiast roli i znaczenia pracy ludzkiej w dziedzinie społecznego podziału pracy stanowią tło dla rozważań nad zmianami struktury zatrudnienia¹⁰.

W literaturze ekonomicznej badania zmian struktury zatrudnienia przeprowadza się grupując ogół pracujących według działów zatrudnienia występujących w gospodarce narodowej¹¹. W oparciu o ugrupo-

¹⁰ Przez strukturę zatrudnienia rozumie się układ grup osób zatrudnionych czyli pozostających w stosunku pracy, uwzględniający różne ich cechy i proporcje ilościowe, wynikające ze zmian zachodzących w grupie osób pracujących. Por. A. Rajkiewicz, *Dynamika i struktura zatrudnienia w Polsce w latach 1950—1960. Ze studiów nad rozwojem zatrudnienia w Polsce Ludowej*, cz. I, Warszawa 1961, s. 5—43.

¹¹ Przykładem w tej sprawie może być praca Colina Clarka, w której wyodrębnia on trzy działy występujące w gospodarce poszczególnych krajów, tj. dział „podstawowy”, dział „wtórny” oraz dział „usług i specjalności”. Dział pierwszy obejmuje rolnictwo i przemysł wydobywczy, dział drugi — przemysł przetwórczy; dział trzeci — świadczenie usług i specjalności. Zalicza się tu również handel, wolne zawody oraz świadczenia usług osobistych. Zastosowany podział w rozważaniach nie jest przestrzegany konsekwentnie (por. C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, wyd. 3, Londyn 1957). Podobną metodę zastosował Jean Fourastie, który ugrupował wszystkich pracujących w trzech sektorach, przy czym do pierwszego zalicza on rolnictwo, do drugiego — przemysł, górnictwo i budownictwo, a do trzeciego — usługi pojęte w szerokim znaczeniu tego słowa, a więc zarówno tzw. usługi materialne, jak i niematerialne. Podział ten wykorzystano do badań długookresowej ewolucji zatrudnienia w wielu krajach {por. J. Fourastie, *Les migrations professionnelles*, 1951}. W literaturze polskiej pojawiły się ostatnio prace z zakresu przeobrażeń struktury zatrudnienia w Polsce Ludowej, w których w pewnym stopniu wykorzystano założenia przyjęte w wymienionych pracach (por. A. Rajkiewicz, op. cit., aneks 1).

wany w wyżej podany sposób materiał liczbowy zestawiono tabelę 1. Z liczb procentowych w niej zawartych wynikają charakterystyczne tendencje zmian dające się zaobserwować w każdej dynamicznej gospodarce. Zmiany te dotyczą przede wszystkim rozmiarów grup osób zatrudnionych w wyodrębnionych działach pracy zaliczanych do działalności gospodarczej w dziedzinie produkcji materialnej oraz do niej nie należących¹². Podkreślenia wymaga również okoliczność doboru krajów o różnym stopniu zaawansowania w rozwoju społeczno-gospodarczym oraz reprezentujących różne ustroje społeczno-polityczne. Dobór takiej właśnie reprezentacji wydaje się umożliwiać rozszerzenie obserwacji. W rozwoju społeczno-gospodarczym działają równocześnie dwa czynniki, z których jeden wiąże się z absolutnym poziomem rozwoju sił wytwórczych, a także techniką wytwarzania i ekonomiczną efektywnością produkcji, drugi natomiast wykazuje powiązania z wielkością kapitału, motywami działania oraz warunkami zbytu wytworzonej produkcji¹³.

Już pobieżna obserwacja materiału statystycznego zestawionego w tabeli umożliwia ustalenie ogólnych tendencji zmian. Istota ich polega na spadku udziału pracujących w rolnictwie i leśnictwie na rzecz jego wzrostu w pozostałych działach gospodarki narodowej, a w szczególności w przemyśle i budownictwie oraz w dziedzinie usług produkcyjnych i nieprodukcyjnych¹⁴. Tendencja ta jest wyraźna i występuje powszechnie w każdej rozwijającej się gospodarce. Przyczyny tego zjawiska tkwią w warunkach wyznaczających rozwój rolnictwa¹⁵. Stąd też

¹² Pole obserwacji w tym zakresie ogranicza istniejąca statystyka zatrudnienia. Niewątpliwie jego rozszerzenie zależy od stopnia szczegółowości materiału liczbowego stojącego do dyspozycji. Mimo ewentualnych zastrzeżeń, istniejący materiał statystyczny wydaje się wystarczający dla ustalenia ogólnych tendencji. W tym przekonaniu upewnia nas fakt powszechnego wykorzystania w znanych opracowaniach różnych wariantów zebranego przez nas materiału liczbowego.

¹³ Inaczej można określić, że są to czynniki: techniczno-ekonomiczny i społeczno-ekonomiczny. Wzajemne ich ustosunkowanie decyduje o charakterze struktury gospodarczej w ogólności. Por. O. Lange, *Ekonomia...*, op. cit., s. 50—84, oraz J. Kleer, *Zapoczątkowanie rozwoju ekonomicznego*, Warszawa 1962, s. 56 i n.

¹⁴ Podział działalności usługowej przeprowadzono stosownie do założeń ekonomii marksistowskiej, tj. uwzględniając ich związek z procesem produkcji (sfera cyrkulacji i związek z dobrami materialnymi) bezpośrednim zaspokojeniem potrzeb ludzkich (konsumpcja w chwili ich powstania). Zdajemy sobie przy tym sprawę, że rozdział tych dwóch wielkich grup usług na podstawie kryteriów teoretycznych jest często wręcz niemożliwy i stąd w praktyce powstaje konieczność posługiwania się kryteriami umownymi.

¹⁵ Zmniejszenie rozmiarów zatrudnienia rolniczego stanowi ogólne prawo rozwoju gospodarczego. Działanie jego sprawia, że rolnictwo traci decydujące znaczenie ekonomiczne w gospodarce narodowej, stając się w coraz większym stopniu jego wyspecjalizowaną bazą surowcową. Gospodarka natomiast, jako całość zmie-

Tabela 1

Zatrudnienie według działów gospodarki narodowej w odsetkach ludności zawodowo czynnej w różnych krajach świata

Kraje	Lata	Zatrudnienie w gospodarce narodowej				
		Ogółem	W rolnictwie	Poza rolnictwem		
				Razem	z tego	
					w przemyśle i budownictwie	w usługach produkcyjnych i nieprodukcyjnych
w % ogółu ludności zawodowo czynnej						
1	2	3	4	5	6	7
Australia	1933	100,0	20,5	79,5	32,6	46,9
	1954	100,0	13,5	86,5	38,6	47,9
Austria	1934	100,0	31,7	68,3	33,4	34,9
	1951	100,0	32,3	67,7	36,3	31,4
Belgia	1930	100,0	17,0	83,0	47,8	35,2
	1947	100,0	12,1	87,9	48,7	39,2
Dania	1930	100,0	35,2	64,8	27,2	37,6
	1955	100,0	22,9	77,1	32,4	44,7
Finlandia	1930	100,0	64,6	35,4	14,7	20,7
	1950	100,0	46,0	54,0	27,2	26,8
Francja	1886	100,0	51,0	49,0	26,0	23,0
	1901	100,0	44,0	56,0	29,0	27,0
	1931	100,0	35,6	64,4	33,7	30,7
	1955	100,0	29,0	71,0	35,0	36,0
	1957	100,0	25,7	74,3	35,9	38,4
Grecja	1951	100,0	48,2	51,8	18,9	32,9
Holandia	1930	100,0	20,6	79,4	38,8	40,6
	1947	100,0	19,3	80,7	33,3	47,4
India	1931	100,0	67,2	32,8	10,5	22,3
	1951	100,0	70,6	29,4	10,7	18,7
Japonia	1900	100,0	59,0	41,0	18,0	23,0
	1920	100,0	55,0	45,0	21,0	24,0
	1930	100,0	49,6	50,4	20,1	30,3
	1934	100,0	45,0	55,0	22,0	33,0
	1959	100,0	39,7	60,3	23,8	36,5
Kanada	1931	100,0	31,2	68,8	18,8	50,0
	1961	100,0	12,1	87,9	34,0	53,9
NRF	1933	100,0	28,9	71,1	40,4	30,7
	1959	100,0	14,6	85,4	47,2	38,2
Norwegia	1930	100,0	35,3	64,7	26,5	38,2
	1950	100,0	25,9	74,1	35,7	38,4
Portugalia	1950	100,0	48,4	51,6	24,6	27,0
Szwajcaria	1930	100,0	21,3	78,7	45,0	33,7
	1950	100,0	16,5	83,5	46,6	36,9

1	2	3	4	5	6	7
Szwecja	1870	100,0	72,4	27,6	14,6	13,0
	1900	100,0	55,1	44,9	27,8	17,1
	1930	100,0	36,0	74,0	32,1	41,9
	1940	100,0	34,1	65,9	38,2	27,7
	1945	100,0	29,7	70,3	39,7	30,6
	1950	100,0	20,0	80,0	39,9	40,1
Stany Zjednoczone Ameryki Półn. (USA)	1870	100,0	53,5	46,5	21,9	24,6
	1900	100,0	32,8	61,8	27,2	34,6
	1930	100,0	22,0	78,0	31,7	46,3
	1950	100,0	12,2	87,8	34,6	53,2
	1957	100,0	10,0	89,0	34,0	55,0
Wielka Brytania	1871	100,0	15,0	85,0	49,0	36,0
	1900	100,0	9,0	47,0	47,0	—
	1931	100,0	5,9	94,1	46,1	48,0
	1960	100,0	4,4	94,6	47,0	47,6
Włochy	1881	100,0	57,0	43,0	26,0	17,0
	1901	100,0	59,0	41,0	24,0	17,0
	1936	100,0	48,0	52,0	29,0	23,0
	1954	100,0	41,0	59,0	32,0	27,0
Turcja	1935	100,0	81,8	19,2	8,3	10,9
	1955	100,0	77,4	22,6	8,1	14,5
Bułgaria	1934	100,0	80,0	20,0	8,0	12,0
	1956	100,0	64,2	35,8	18,7	17,1
Czechosłowacja	1948	100,0	40,5	59,5	34,2	25,3
	1950	110,0	38,6	61,4	36,3	25,1
	1958	100,0	29,1	70,9	42,0	28,9
	1961	100,0	24,2	75,8	47,0	28,8
Jugosławia	1931	100,0	78,7	21,3	11,1	10,2
	1961	100,0	57,3	42,7	17,5	25,2
NRD	1946	100,0	29,2	70,8	41,3	29,5
	1952	100,0	21,7	78,3	47,2	31,1
	1957	100,0	19,7	80,3	47,8	32,5
	1958	100,0	19,2	80,8	48,3	32,5
	1961	100,0	17,7	82,3	41,8	40,5
Polska	1931	100,0	70,3	29,7	13,2	16,5
	1950	100,0	57,0	43,0	23,0	20,0
	1960	100,0	47,8	52,2	28,0	24,2
Rumunia	1930	100,0	78,2	21,8	7,2	14,6
	1960	100,0	69,2	30,8	17,3	13,5
Węgry	1930	100,0	53,0	47,0	24,1	22,9
	1960	100,0	38,3	61,7	34,1	27,6
ZSRR	1913	100,0	75,0	25,0	9,0	16,0
	1937	100,0	56,0	44,0	24,0	20,0
	1939	100,0	50,1	49,9	30,1	19,8
	1950	100,0	45,0	55,0	30,9	25,0
	1959	100,0	38,8	61,2	36,9	24,3

Źródło: Colin Clark M. A., *The Conditions of Economic Progress*, wyd. 3 Londyn, 1957, s. 510 i n.; Year Book of Labour Statistics 1955, Geneva 1955, s. 84; Rocznik Statystyczny 1962, GUS, Warszawa 1962, s. 481; W. S. Woytinsky and E. S. Woytinsky, *World Population and Production*, New York 1953, s. 355—356.

rozmiary zatrudnienia rolniczego mogą stanowić wyraz zaawansowania danego kraju w rozwoju gospodarczym. Mechanizm postępu natomiast związany z tym zjawiskiem wynika z pogłębiającego się społecznego podziału pracy, będącego następstwem zmian zachodzących w technice produkcji¹⁶. Jest to więc rezultat procesu industrializacji, wzmagającej wzrost tempa rozwoju działów pozarolniczych, przy jednoczesnym względnym spadku udziału rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego¹⁷. W interesującej nas kwestii zatrudnienia, w związku ze wzrostem rozmiarów produkcji rolnej, zwraca uwagę również brak warunków kompensacji zwolnionej siły roboczej w ramach tego działu gospodarki. Przemieszczenie natomiast zatrudnienia między rolnictwem a przemysłem oznacza przejście ze sfery działalności gospodarczej o niższej społecznej wydajności pracy do sfery produkcji materialnej, w której wydajność jest wyższa, a więc przyczynia się do wzrostu dochodu narodowego¹⁸. Proces tych przeobrażeń strukturalnych w zatrudnieniu prowadzi równocześnie do zmian w tradycyjnej strukturze wsi.

Wzrost rozmiarów zatrudnienia przemysłowego stanowi dalszą tendencję rozwoju struktury zatrudnienia. Z zebranego materiału statystycznego wynika, podobnie zresztą jak w rolnictwie, współzależność między rozmiarami zatrudnienia w przemyśle i budownictwie a ogólnym zaawansowaniem w rozwoju ekonomicznym. Tempo wzrostu za-

nia swój stagnacyjny charakter, nabierając cech dynamicznych. Wzrost produkcji w ogóle, a wytwórczości przemysłu w szczególności oddziałuje na rynek, wprowadzając nań coraz to większą masę towarów, na które popyt jest elastyczniejszy w porównaniu z produktami rolnymi. Produkty przemysłowe bowiem zaspokajają w większej mierze potrzeby wyższego rzędu, na które zapotrzebowanie wzrasta. W. Herer, *Wpływ migracji z rolnictwa do przemysłu na wzrost dochodu narodowego*, *Ekonomista*, 1969, nr 3, s. 574; T. Kramer, *Rynek wiejski a proces industrializacji*, Warszawa, 1963, s. 25.

¹⁶ W szczególności chodzi tu o postępowanie nowości i postępowanie wydajności. Działanie ich, jakkolwiek różne — w skutkach prowadzi do zmniejszenia zatrudnienia. Por. F. Zweig, *Ekonomia a technika*, Kraków 1935, s. 43 i n.; K. Wandelt, *Istota i rodzaje postępu technicznego*, Poznań 1960, s. 106; S. Zaleski, *Wpływ postępu technicznego na bezrobocie*, Poznań 1937, s. 30; K. Oryl, *Niektóre aspekty technologicznych przemian zatrudnienia w gospodarce krajów kapitalistycznych*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1903, nr 2, s. 174.

¹⁷ Por. C. Clark, op. cit., s. 253—325, 522. Na nierównomierność rozwoju poszczególnych działów gospodarki narodowej zwraca uwagę wielu autorów. W ekonomii klasycznej w związku z występowaniem tego zjawiska sformułowano prawo malejących przychodów z ziemi. Por. S. Kruszczyński, op. cit.

¹⁸ Przedstawione zjawisko ma miejsce, jeśli odpływ ludności nie powoduje spadku wydajności w rolnictwie, przy czym w krajach gospodarczo zacofanych krańcowa wydajność zatrudnionych, w rolnictwie jest tak niska, że wyklucza możliwość spadku globalnej produkcji rolnej. P. A. Baran, op. cit., s. 150.

trudnienia przemysłowego w poszczególnych krajach jest różne, a ponadto maleje ono w krajach gospodarczo rozwiniętych. Tym niemniej możliwości w zakresie powiększania rozmiarów zatrudnienia przemysłowego wynikają przede wszystkim z pomnażania zakresu gałęziowego przemysłu, a więc z odmiennych skutków wynikających ze stosowania różnych rodzajów postępu technicznego. Ta cecha charakterystyczna nie tylko różni zdecydowanie przemysł od rolnictwa, ale równocześnie stwarza warunki dla przebiegu procesów kompensacyjnych. Skala więc przedstawionych procesów w dziedzinie zatrudnienia przemysłowego wynika nie tylko z możliwości zastosowania postępu technicznego, ale również z wykorzystania jego cech dynamicznych.

Wynikające stąd różnice w zakresie rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu, oceniane na podstawie rozmiarów zatrudnienia są znaczne. Odnosi się to przede wszystkim do nowych, szybko rozwijających się gałęzi przemysłu, np. przemysł włókien sztucznych, w którym wzrost produkcji znacznie wyprzedza wzrost zatrudnienia. Stale wzrasta również zatrudnienie w przemyśle chemicznym, elektrotechnicznym i metalowym. Tendencja ta wydaje się naturalna, jeśli uwzględnić szybki wzrost przemysłu motoryzacyjnego, lotniczego i maszynowego. W przeciwieństwie do tych gałęzi przemysłu występują inne, w których ma miejsce znaczny regres¹⁹. Ilustrację opisanego zjawiska na przykładzie gospodarki przemysłowej Wielkiej Brytanii zawierają liczby tabeli 2. W związku z liczbami zawartymi w tej tabeli nasuwa się uwaga generalna odnosząca się do porównań statystycznych w długim okresie czasu. Zmiany zatrudnienia w różnych gałęziach przemysłu nie odzwierciedlają przeobrażeń, jakie nastąpiły w strukturze gospodarki narodowej. Problem ten powstaje w związku z nieporównywalnością poszczególnych gałęzi przemysłu, w długich okresach czasu, w oparciu o konwencjonalnie przyjęty podział gałęziowy. Z biegiem czasu bowiem następują nie tylko zmiany w jakości poszczególnych produktów, ale również wprowadza się do produkcji nowe ich typy i modele. Zmiany strukturalne w przemyśle dotyczą nadto przeobrażeń przestrzennych, a więc mogą się one różnie kształtować na poszczególnych terytoriach. Zagadnienie sprowadza się bowiem do wykorzystania możliwości w dziedzinie nowych kierunków produkcji przemysłowej na danym terytorium. W przeciwieństwie do tego mogą istnieć obszary wyspecjalizowane w określonych gałęziach przemysłu, na których mogą wystąpić trudności w zakresie zaangażowania istniejących zasobów w nowych kierunkach wytwórczości przemysłowej. Dygresja powyższa ma na celu wskazanie, że skala rzeczywistych przemian strukturalnych w przemyśle może być

¹⁹ Por. G. C. Allen, *Struktura przemysłu brytyjskiego*, Warszawa 1962, s. 14—35.,

Tabela 2

Podział ludności pracującej Wielkiej Brytanii między gałęzie gospodarki narodowej w 1911 i 1951 r. (na 10 000 pracujących)

Wyszczególnienie	Rok	
	1911	1951
Rolnictwo i rybołówstwo (1)	814	507
Górnictwo i kamieniołomy (2)	712	382
Cegielnie, ceramika i szkło (3)	101	142
Chemikalia, oleje, farby itd.	85	196
Metale, maszyny, środki transportu	972	1717
Metale szlachetne wyroby jubil.	40	68
Tekstyli	741	443
Wyroby tekstylne i odzież	637	324
Skóry surowe, wyprawiane, futra	51	36
Przemysł spożywczy, trunki i tytoń	307	336
Obróbka drewna	152	148
Papier, poligrafia, introligatorstwo	186	231
Budownictwo	518	635
Inne przemysły przetwórcze	79	119
Zaopatrzenie w gaz, wodę, elektryczność	64	160
Suma 1+3	4 635	4 937
Przemysły usługowe (4)	4 551	4 556
	10 000	10 000
Łączna liczba zatrudnionych w tysiącach	18 351	22 610

Źródło: G. C. Allen, op. cit., s. 277.

znacznie większa niż to wynika z danych statystycznych dotyczących zatrudnienia²⁰.

Mimo wskazanych wyżej zastrzeżeń substytucja pracy kapitałem w przemyśle prowadzi do następstw strukturalnych polegających na nierównomiernym wzroście zatrudnienia w poszczególnych gałęziach wytwórczości przemysłowej. Obserwacja powyższa znajduje potwierdzenie

²⁰ G. C. Allen w powołanej pracy podaje charakterystyczny przykład dotyczący hrabstwa Lancashire, gdzie w latach 1911—1951 zatrudnienie w przemyśle wzrosło o 8% wobec 25% w całej Anglii. Zastój ten wynika z niepowodzeń, jakie dotknęły w tym okręgu przemysł bawełniany. W 1911 r. 25% ogółu zatrudnionych pracowało w tej gałęzi przemysłu, zaś w 1951 r. nastąpił spadek poniżej 14% zatrudnienia w przemyśle. W drugiej zaś co do wielkości grupie zatrudnienia, tj. w przemyśle metalowym nastąpił wzrost o około 100%. Udział zaś tej gałęzi przemysłu wzrósł z 9% do 15% ogółu zatrudnionych. „Nazywanie dzisiejszego Lancashire hrabstwem bawełnianym [podkreślenie M. P.] jest prawie tak samo fałszywe jak ... opisywanie go przez Balzaka jako miejsca, w którym kobiety umierają z miłości” (G. C. Allen, op. cit., s. 25—36).

również na przykładzie przemysłu polskiego (por. tabelę 3 i 4), z tym jednak, że przemieszczanie siły roboczej do nowych gałęzi przemysłu ma charakter bardziej intensywny. Wiąże się to niewątpliwie z istotą industrializacji socjalistycznej wykazującej znaczne tempo wzrostu poszczególnych gałęzi przemysłu, a także znaczną koncentrację procesów uprzemysłowienia w czasie.

Z historii rozwoju gospodarczego wiadomo, że istnieją dwa typy rozwoju przemysłu. Jeden z nich stanowi efekt ewolucyjnego rozwoju i dotyczy rozwiniętych krajów kapitalistycznych. Drugi natomiast odnosi się do współczesnego rozwoju gospodarczego i wiąże się z historią rewolucji proletariackiej. W nawiązaniu do tego właśnie podziału powstało przekonanie o przeciwstawnym charakterze tych dwóch typów industrializacji, przy czym sprowadza się je zwykle do następstwa gałęziowego (działowego) w rozwoju przemysłu. W szczególności chodzi tu o znaną tezę, że przemysł w krajach kapitalistycznych rozwija się począwszy od rozwoju przemysłu lekkiego (przetwórczego), a następnie dopiero powstaje przemysł ciężki (środków produkcji)²¹. Kolejność ta w zakresie rozwoju tych podstawowych działów produkcji w krajach kapitalistycznych ma szczególne uzasadnienie w ogólnych warunkach jej przebiegu w XVIII i XIX w.²² Rzuca ona bowiem światło na poziom techniczny zastosowanego kapitału i związanej z tym pracochłonności procesów wytwórczych. Brak więc możliwości zastąpienia pracy kapitałem powoduje, że czynnikiem wzrostu produkcji jest rozszerzanie rozmiarów zatrudnienia i stosunkowo równomierny przebieg procesów kompensacyjnych nadmiaru ludności rolniczej. Po pewnym jednak czasie zmienia się sytuacja. Słabnie bowiem bodźcowe działanie zysku, a poziom akumulacji obniża się na skutek wzrostu ceny pracy²³. Industrializacja kapitalistyczna wkracza w nową fazę, w której priorytet rozwojowy zyskują gałęzie przemysłu wytwarzające środki produkcji. Oznacza to równocześnie powstanie nowych warunków kształtowania się stopy substytucji kapitału do pracy, których wyrazem jest zależność funkcjo-

²¹ Por. *Ekonomia polityczna*, Podręcznik, Akademia Nauk ZSRR, wyd. 3, Warszawa 1959, s. 491 i n.

²² Ewolucyjny rozwój przemysłu kapitalistycznego wiąże się zarówno z poziomem techniki oraz zasobami kapitalistycznej siły roboczej. Związków tych można doszukać się również w powiązaniach różnych struktur ekonomicznych, a także w sposobie gromadzenia środków dla realizacji rozwoju. Ewolucyjność przemian dotyczy również poszczególnych etapów narastania stosunków kapitalistycznych w różnych działach gospodarki głównych państw kapitalistycznych. O. Lange, *Podstawowe zagadnienia okresu budowy socjalizmu*, w: *Zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu*, wyd. 2, Warszawa 1959, s. 30; J. Kleer, op. cit. s. 65 i n.

²³ K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951, s. 668-669.

Zatrudnienie* w przemyśle według gałęzi przemysłu w Polsce Ludowej w latach 1946—1960

Wyszczególnienie	1946		1949		1950		1955		1960	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Ogółem w Polsce	1243,4	100,0	1754,8	100,0	2049,8	100,0	2701,7	100,0	3012,1	100,0
Wytwarzanie energii elektrycznej i ciepłej	33,7	2,7	52,6	3,0	57,4	2,8	59,2	2,2	65,5	2,2
Przemysł paliw i koksochemiczny	232,8	18,7	251,0	14,3	262,4	12,8	339,2	12,6	363,8	12,1
Hutnictwo żelaza i metali nieżelaznych	89,2	7,2	121,0	6,9	133,2	6,5	167,0	6,2	167,8	5,6
Przemysł budowy maszyn i metalowy	223,1	17,8	310,6	17,7	364,9	17,8	631,6	23,4	751,3	24,9
Przemysł chemiczny	33,1	2,7	81,0	4,6	102,5	5,0	118,5	4,8	153,3	5,1
Przemysł gumowy	6,2	0,5	10,5	0,6	12,3	0,6	21,2	0,8	26,2	0,9
Wydobycie minerałów i produkcja wyrobów z tworzyw mineralnych	0,4	0,1	3,5	0,2	—	—	4,6	0,2	—	—
Przemysł materiałów budowlanych	64,4	5,2	96,5	5,5	108,7	5,3	157,8	5,8	179,4	5,9
Przemysł szklarski porcelanowo-fajansowy	24,1	1,9	28,1	1,6	32,8	1,6	49,2	1,8	56,4	1,9
Przemysł drzewny	67,3	5,4	100,0	5,7	129,1	6,3	156,9	5,8	160,8	5,3
Przemysł papierniczy	23,8	1,9	35,1	2,0	41,0	2,0	37,1	1,4	44,5	1,5
Przemysł włókienniczy	198,6	16,0	336,9	19,2	346,4	16,9	344,9	12,8	373,5	12,4
Przemysł odzieżowy	34,8	2,8	61,4	3,5	116,8	5,7	111,6	4,1	122,5	4,1
Przemysł skórzaný, futrzarski i obuwniczy	20,4	11,6	35,1	2,0	71,8	3,5	100,6	3,7	108,0	3,6
Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	7,1	0,6	12,3	0,7	—	—	12,1	0,4	—	—
Przemysł spożywczy	144,8	1,6	184,2	10,5	227,5	11,1	325,2	12,0	370,6	12,3
Przemysł solny	3,0	0,2	1,7	0,1	2,0	0,1	2,6	0,1	3,7	0,1
Przemysł poligraficzny i przedmiotów kultury	20,8	1,7	29,8	1,7	30,8	1,5	45,0	1,7	36,2	1,2
Inne gałęzie przemysłu	11,0	0,9	3,5	0,2	10,2	0,5	17,4	0,6	28,6	0,9

* Uwaga: Liczba zatrudnionych obejmuje przeciętne w danym roku. l. b. = liczby bezwzględne (w tysiącach osób)

Źródło: Rocznik Statystyczny 1959, GUS 1959, s. 102; Rocznik Statystyczny 1961, GUS 1961, s. 114-116; Rocznik Statystyczny 1962, GUS 1962, s. 110.

Tabela 4

Zatrudnienie w przemyśle według gałęzi przemysłu w Polsce Ludowej w latach 1946-1950

Wyszczególnienie	1946		1949	1950	1955	1960
	w liczbach bezwzględnych (tys. osób)	%	w odsetkach			
Ogółem w Polsce	1243,4	100,0	141,1	164,9	217,3	242,2
Wytwarzanie energii elektrycznej i ciepłej	33,7	100,0	156,1	170,3	175,7	194,4
Przemysł paliw i koksochemiczny	232,8	100,0	107,8	112,7	145,7	156,3
Hutnictwo żelaza i metali nieżelaznych	89,2	100,0	135,7	149,3	187,2	188,1
Przemysł budowy maszyn i metalowy	223,1	100,0	139,2	163,6	283,1	336,8
Przemysł chemiczny	33,1	100,0	244,7	309,7	358,0	463,1
Przemysł gumowy	6,2	100,0	169,4	198,4	341,9	422,6
Wydobycie minerałów i produkcja wyrobów z tworzyw mineralnych	0,4	100,0	875,0	—	1150,0	—
Przemysł materiałów budowlanych	64,4	100,0	149,8	168,8	245,0	278,6
Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	24,1	100,0	116,6	136,1	204,1	234,0
Przemysł drzewny	67,3	100,0	148,6	191,8	233,1	238,9
Przemysł papierniczy	23,8	100,0	147,3	172,3	155,9	187,0
Przemysł włókienniczy	198,6	100,0	169,6	174,4	173,7	188,1
Przemysł odzieżowy	34,8	100,0	176,4	335,6	320,7	352,0
Przemysł skórzaný, futrzarski i obuwniczy	20,4	100,0	172,1	352,0	493,1	529,4
Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	7,1	100,0	173,2	—	170,4	—
Przemysł spożywczy	144,8	100,0	127,2	157,1	224,6	255,9
Przemysł solny	3,0	100,0	56,7	66,7	86,7	123,3
Przemysł poligraficzny i przedmiotów kultury	20,8	100,0	143,3	148,1	216,3	174,0
Inne gałęzie przemysłu	11,0	100,0	31,8	92,7	158,2	260,0

Źródło: Por. tabelę 3.

nalna poziomu tej stopy od możliwości wytwórczych przemysłu środków produkcji. Odtąd wzrost rozmiarów produkcji stanowi następstwo zastosowania w procesie pracy przemysłowej nowoczesnych środków produkcji. Cechą charakterystyczną natomiast tej nowej sytuacji jest osłabienie tempa wzrostu rozmiarów zatrudnienia.

Rozwój zmian struktury zatrudnienia w poszczególnych krajach warunkują nie tylko działania gospodarcze, lecz także zaawansowanie poszczególnych gałęzi przemysłu w poziomie techniki. Aktualny jej poziom wyznacza nie tylko odpowiednią stopę zysku, ale również tempo wzrostu. Niezależnie od tego istniejące zasoby produkcyjne oraz możliwość ich alokacji określać będą w poszczególnych przypadkach kierunki rozwoju gałęziowego. Nie bez znaczenia w omawianej kwestii jest również okres, w którym dany kraj rozpoczął proces uprzemysłowienia.

W związku z tym określanie z góry typowego porządku w zakresie rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu, jako specyficznej cechy kapitalistycznego albo socjalistycznego sposobu produkcji wydaje się o tyle przesadne, że nie uwzględnia poziomu techniki światowej oraz możliwości jego wykorzystania przez poszczególne kraje²⁴.

Gospodarka socjalistyczna rozwija się na podstawie koncepcji industrializacji inspirowanej przez państwo dyktatury proletariatu, gdzie społeczna własność produkcji pozwala abstrahować od motywu zysku w wyborze kierunków uprzemysłowienia. Funkcjonowanie mechanizmu gospodarczego zabezpieczają źródła potencjalnej akumulacji, tworząc z biegiem czasu skomplikowany mechanizm przemian społecznych znajdujących wyraz w zmianach struktury zatrudnienia.

Prawidłowości rozwoju oznaczają więc związek między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji, a także zależność między typem wytwórczości a formami gromadzenia akumulacji. Problem więc polega nie tylko na techniczno-organizacyjnych możliwościach dysponowania akumulacją, lecz jego istota ma swoje przesłanki społeczno-klasowe. Industrializacja socjalistyczna nie stanowi celu dla siebie, lecz jest metodą rozwoju sił wytwórczych, gwarantującą wszechstronny postęp społeczny. Tempo industrializacji jest więc decydujące dla rozwoju społecznego w ogóle i zależy od optymalnego stosunku między częścią akumulowaną a spożywaną dochodu narodowego²⁵.

²⁴ Ten odmienny punkt widzenia na współczesną sekwencję rozwojową poszczególnych przemysłów wynika według J. Kleera z doświadczenia historycznego, a przede wszystkim z przekonania, że przemysł środków produkcji stanowi podstawę dla przebudowy zacofanej struktury gospodarczej i stąd stanowi on współcześnie pierwszy etap uprzemysłowienia. Por. J. Kleer, op. cit., s. 61,

²⁵ Por. J. Rutkowski, *Z zagadnień industrializacji socjalistycznej*, w: *Zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu*, op. cit., s. 88 i n.

Rozważania przeprowadzone w związku z przebiegiem industrializacji wskazują na bogactwo problematyki. Wracając jednak do zagadnienia zatrudnienia, przedstawione przeobrażenia w zakresie omawianych trzech grup pracowników nie stanowią podstawy dla wniosków ostatecznych. Przede wszystkim zwraca uwagę fakt, że dynamika zatrudnienia w przemyśle i w działalności usługowej jest zróżnicowana. To zróżnicowanie ma istotne znaczenie dla rozwoju stosunku ilościowego między pracownikami fizycznymi a umysłowymi. Można przy tej okazji zauważyć, że wzrost rozmiarów zatrudnienia w działalności pozarolniczej niejako automatycznie powoduje zwiększenie się grupy pracowników umysłowych (por. tabelę 5). Na podkreślenie przy tym zasługuje okoliczność nierównomiernego wzrostu tych dwóch grup pracowników

Tabela 5

Pracownicy zawodowo czynni pracujący fizycznie i umysłowo

Kraj	Rok	% pracujących			
		fizycznie	wskaźnik dynamiki	umysłowo	wskaźnik dynamiki
Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (USA)	1870	93,4	100,0	6,6	100,0
	1954	76,8	82,2	23,2	351,5
Wielka Brytania	1935	87,1	100,0	12,9	100,0
	1953	81,6	93,7	18,4	127,1
Francja	1851	97,7	100,0	2,3	100,0
	1946	76,7	78,5	23,3	1013,0
Szwecja	1910	92,1	100,0	7,9	100,0
	1950	65,1	70,7	34,9	441,2
Japonia	1937	93,2	100,0	6,8	100,0
	1948	84,0	90,1	16,0	235,3
Włochy	1936	84,4	100,0	15,6	100,0
	1954	82,0	97,2	18,0	115,4
Niemcy ^a	1890	95,2	100,0	4,8	100,0
	1940	86,0	90,3	14,0	291,7
NRF	1937	72,5	100,0	27,5	100,0
	1950	72,0	99,3	28,0	101,8
Polska ^b	1949	76,8	100,0	23,2	100,0
	1956	65,9	85,8	34,1	147,0
Węgry	1938	87,8	100,0	12,2	100,0
	1955	74,6	85,0	25,4	208,2

^a Liczby procentowe podano w stosunku do pracowników najemnych w przemyśle. ^b Gospodarka uspołeczniona.

Źródło: *Les problèmes des travailleurs non manuels, compris le personnel technique, les cadres etc.*, Bureau International du Travail, Genewa 1958, s. 6.; C. Ardajew, A. Weber, *Problemy sytuacji społecznej pracowników umysłowych w krajach kapitalistycznych*, Zeszyty Teoretyczno-Polityczne 1961, nr 9 s. 102; Rocznik Statystyczny 1949, Warszawa 1950, s. 132; Rocznik Statystyczny 1957, Warszawa 1957, s. 276.

Tabela 6

Zatrudnienie pracowników fizycznych i umysłowych w rolnictwie, przemyśle i usługach

Wyszczególnienie	Rok	Odsetki zatrudnionych osób					
		rolnictwo		przemysł		usługi	
		fiz.	umysł.	fiz.	umysł.	fiz.	umysł.
Austria	1951	96,0	4,0	85,2	14,8	36,9	63,1
Belgia	1947	97,0	3,0	89,4	10,6	46,4	53,6
NRF	1950	95,8	4,2	86,5	13,5	44,5	55,5
Dania	1950	94,5	5,5	87,9	12,1	48,1	51,9
Włochy	1954	98,6	1,4	93,8	6,2	58,3	41,7
Norwegia	1950	87,6	12,4	88,9	11,1	51,2	48,8
Szwajcaria	1950	96,4	3,6	81,7	18,3	51,5	48,5
Szwecja	1950	87,2	12,8	82,5	17,5	41,6	58,4
USA	1956	.	.	78,0	22,0	.	.
Polska	1956	82,0	18,0	80,4	19,6	41,7	58,3

Źródło: *Les problèmes des travailleurs non manuels, compris le personnel technique, les cadres etc.*, Bureau International du Travail, Genewa 1958, s. 5; *Bocznik Statystyczny 1957*, s. 278—279; *The Handbook of Basic Economic Statistics*, 15 listopad 1958, s. 24-25.

Tabela 7

Pracownicy umysłowi zatrudnieni w przedsiębiorstwach wybranych gałęzi przemysłu

Gałęzie przemysłu	Polska (1954)	Francja (1954)	NRF (1958)	USA (1959)
Hutniczy	15,2	16,5	14,9	19,5
Górnictwo	9,8	.	8,0	.
Energetyka	32,0	44,5	.	.
Przemysł maszynowy	21,0	23,4	22,3	29,7
Elektrotechniczny	.	.	23,7	32,4
Metalowy	.	.	20,0	22,2
Chemiczny	17,1	29,3	29,5	37,4
Przetwórstwo drewna	13,6	18,3	12,2	10,2
Papierniczy			13,7	19,8
Włókienniczy	.	.	14,2	9,5
Odzieżowy	.	.	12,3	10,8
Przemysł lekki	10,4	13,8	12,7	.
Przemysł rolno-spożywczy	18,5	22,5	21,0	.

Źródło: Podano wg C. Ardajew, A. Weber, op cit., s. 100, oraz J. Tymowski, *Obliczanie zapotrzebowania na kadry techniczne w przemyśle*, Warszawa 1958, s. 157.

w analizowanych trzech grupach zatrudnienia (por. tabelę 6). Z danych w niej zawartych wynika, że rolnictwo zatrudnia najwięcej pracowników fizycznych. Udział tej grupy pracowników waha się od 87,2 do 96,0% ogółu zatrudnionych w tym dziale. W przemyśle natomiast udział zatrudnionych pracowników fizycznych jest już znacznie mniejszy i wynosi od 81,7 do 93,8% ogółu pracujących. Dalsze zróżnicowanie uzyskamy badając poszczególne gałęzie produkcji przemysłowej. Stopień zróżnicowania zatrudnienia, jak wynika z liczb procentowych zawartych w tabeli 7, wiąże się z zastosowaniem postępu technicznego w poszczególnych dziedzinach wytwórczości przemysłowej.

Inaczej przedstawia się zatrudnienie pracowników fizycznych i umysłowych w działalności usługowej. W tym dziale pracy bowiem ma miejsce wyraźna przewaga pracowników umysłowych.

Z przeprowadzonej analizy wynika decydująca rola rozwoju rozmiarów sił wytwórczych w związku z postępowaniem techniki w zakresie oddziaływania na zmiany składu siły roboczej. Zmiany zachodzące w składzie siły roboczej polegają więc na zróżnicowaniu funkcji robotnika bądź też na dyferencjacji funkcji zarządzania. W pierwszym przypadku na skutek postępu technicznego oraz zastosowania nauki w produkcji rozwija się grupa zawodów technicznych, a także produkcyjny personel naukowo-techniczny. Skład siły roboczej zatrudnionej w produkcji ulega więc istotnemu przeobrażeniu. W drugim przypadku rów-

Tabela 8

Ludność czynna zawodowo w wybranych krajach socjalistycznych

Kraj	Lata	Ludność czynna zawodowo		
		Ogółem w %	w tym	
			mężczyzn	kobiet
Czechosłowacja	1947	48,1	64,2	32,9
	1959	48,2	.	.
Jugosławia	1953	46,3	63,0	30,7
	NRD	1950	46,1	62,3
Polska	1959	45,2	.	.
	1950	49,6	57,4	42,4
Węgry	1960	47,5	55,0	40,0
	1949	42,5	62,5	24,0
ZSRR	1957	45,3	64,1	27,9
	1939	46,2	54,7	38,4
	1959	47,5	54,8	41,5

niez ma miejsce postęp w dziedzinie społecznego podziału pracy, a to dlatego, że kierowanie produkcją jest niemożliwe bez systemu zarządzania, koordynowania i kontroli. Poziom techniczny oraz stopień koncentracji produkcji stanowią czynnik decydujący o rozmiarach udziału personelu administracyjno-biurowego i technicznego w przemyśle²⁶.

Na podkreślenie zasługuje również okoliczność częstego przypisywania masom pracowników umysłowych, jakoby wśród nich przeważali ludzie mało fachowi, a więc bez wyspecjalizowanego zawodu. Wydaje się, że tej opinii przeczy rzeczywistość pozostająca pod naciskiem techniki i złożonych faktów życia społecznego, więc stwarzająca konkretne zadania tej grupie pracowników w aktualnym społecznym podziale pracy²⁷.

Przeobrażenia struktury zatrudnionych dotyczą nie tylko przemian dokonujących się pod wpływem działania postępu technicznego i związanego z nim podziału pracy w poszczególnych dziedzinach zatrudnienia, ale ich wpływ uwidacznia się również we wzrastającym udziale kobiet w grupie pracowników zawodowo czynnych. Proces ten obserwujemy w rozwiniętych krajach kapitalistycznych²⁸ oraz w obozie krajów socjalistycznych, a w tym również w Polsce Ludowej.

Tabeia 9

Kobiety pracujące zawodowo w wybranych działach gospodarki

Kraj	1955	1959				
		Razem	przemysł	rolnictwo	budownictwo	obróć towarowy
Czechosłowacja	42,6	42,3	36,7	53,2	11,8	67,3
Jugosławia	24,9	26,0 ^b
NRD	44,0	44,8	39,8	46,6	8,8	63,3
Polska	33,3 ^a	34,1	30,4	.	10,5	54,3
Węgry	31,8	32,4	36,2	30,7	11,8	48,2
ZSRR	45,0	47,0	45,0	39,0	29,0	68,0

^a 1956 r. ^b 1958 r.

Źródło: Por. tabelę 8.

²⁶ C. Ardajew, A. Weber, *Problemy sytuacji społecznej pracowników umysłowych...*, op. cit., s. 93 i n.

²⁷ Słusznie w tej kwestii podaje się jako przykład pracowników księgowości. Por. R. Turski, *Dynamika przemian społecznych w Polsce*, Warszawa 1961, s. 160.

²⁸ Por. M. Tritz, *Frauenarbeit in Schweden*, *Bundesarbeitsblatt* 1959 nr 11, s. 341—352; D. Welssów, *Frauenarbeit in Grossbritannien* *Bundesarbeitsblatt* 1959, nr 13, s. 406-412; D. Wilms, *Die Situation der erwerbstätigen Frau in Frankreich*, *Bundesarbeitsblatt* 1959, nr 20, s. 657—058.

Dane statystyczne zestawione w tabelach 8 i 9 obrazują proces wzrostu aktywizacji zawodowej kobiet w niektórych krajach socjalistycznych. Stałe zwiększanie się rozmiarów zatrudnienia kobiet stanowi wyraz pogłębiającego się podziału pracy, jako następstwa rozwoju społeczno-gospodarczego spowodowanego postępiem w zakresie industrializacji.

U w a g i k o ń c o w e . Z przeprowadzanych rozważań wynika, że rozwój gospodarczy jest nieodłącznie związany z aktywizacją zawodową ludności. Oznacza to, że czynnik ludzki odgrywa istotną rolę we wszelkim postępie, a więc nie tylko gospodarczym. Stwierdzenie; to stawia we właściwym świetle zagadnienia relacji pracy uprzedmiotowionej i pracy żywej dla rozwoju gospodarczego. Ilościowy i jakościowy bowiem wzrost rozmiarów środków pracy zastosowanych w społecznym procesie pracy przyczynia się jedynie do wzrostu wydajności pracy. Rola środków pracy w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego jest ograniczona niekompetencją w zakresie tworzenia nowych wartości użytkowych. Wydajność pracy bowiem oraz wielkość rozmiarów zatrudnienia traktowane oddzielnie jedynie potencjalnie określają tempo rozwoju gospodarczego, stanowiąc jego bezpośrednie elementy. Faktyczna rola uwidacznia się dopiero w związku z ich uruchomieniem wraz z pracą uprzedmiotowioną, tj. środkami produkcji. Tempo rozwoju zależy więc od bezpośrednich czynników, jak masa zatrudnionej pracy żywej i jej wydajności, lecz w bezwzględny sposób w związku ze środkami produkcji. Wzrost bowiem zatrudnienia w gospodarce narodowej uwarunkowany jest koniecznością przygotowania nowych warunków pracy oraz dodatkowych środków i przedmiotów pracy. Wzrost zaś poziomu wydajności pracy wynika z poziomu technicznego środków zbrojących pracę żywą, a więc dotyczy on nie tylko rozmiarów, ilościowego jej wyposażenia, lecz w decydującej mierze ich jakościowego poziomu.

Dalsza kwestia dotyczy rozszerzenia się w związku z rozwojem gospodarczym możliwości pracy, doprowadzając do wzrostu rozmiarów zatrudnienia siły roboczej. Wiąże się ona zatem ze zjawiskiem ruchliwości siły roboczej polegającym na przesuwaniu jej zasobów między działami i gałęziami gospodarki narodowej. Wydaje się, że ruchliwość w zakresie zmiany pracy we współczesnym społeczeństwie może stanowić zjawisko korzystne, jeśli towarzyszą mu jednoczesne przeobrażenia jakościowe związane głównie ze zmianami w składzie struktury zawodowej.

I wreszcie ostatnia kwestia odnosi do różnic w zakresie spożytkowania zasobów pracy w procesie rozwoju gospodarczego w różnych warunkach społecznych. Pouczające w tym względzie okazują się doświadczenia Związku Radzieckiego, gdzie już w okresie NEP-u warunki gospo-

darowania zasobami siły roboczej różniły się istotnie od kapitalistycznych, mimo istnienia względnie dużych możliwości dla prywatnej przedsiębiorczości. W okresie pierwszej pięciolatki natomiast zlikwidowano niedobór pracy, zaś gospodarkę siłą roboczą podporządkowano planowaniu, obejmując nim zarówno procesy populacyjne, akcję werbunkową, przesiedleńczą i szkoleniową. Zamierzenie więc polegało na minimalizacji wszelkich form marnotrawstwa pracy w poszczególnych działach gospodarki narodowej. Szczególny nacisk zatem położono na podnoszenie wydajności pracy oraz na aktywizację zawodową ludności dotąd niedostatecznie uproduktywnionej²⁹. W tych warunkach rynek pracy ustąpił miejsca planowemu działaniu przygotowania i rozdziału zasobów sił roboczych³⁰. Wydaje się, że planowa socjalizacja gospodarki narodowej w Związku Radzieckim oraz w krajach demokracji ludowej znalazła swoje odbicie w zakresie gospodarowania zasobami pracy. Rozwijająca się produkcja dóbr materialnych stwarzała warunki dla istotnego zwiększania rozmiarów zatrudnienia, gdy tymczasem rolnictwo stawia mniejsze wymagania ilościowe dla obsługi procesów produkcyjnych wchodzących w jego zakres. Rozwój gospodarczy więc stwarza przesłanki w tych krajach dla mobilizacji coraz to nowych kadr i włączania ich w społeczny proces pracy. Wiąże się to z potrzebą często znacznych przegrupowań ludzi oraz organizowania odpowiedniego instruktażu i szkolenia.

W perspektywie tych przeobrażeń kwestia zatrudnienia nabrała szczególnego charakteru, a istota jego dotyczy przemian ilościowych i jakościowych związanych ze zmianą sposobu spożytkowania zasobów pracy ludzkiej w różnych działach gospodarki narodowej. W tym świetle socjalizm opiera się na odmiennych zasadach organizacji i spożytkowania pracy. Praca przestaje być towarem i nie jest związana jako kategoria ekonomiczna z funkcjonowaniem mechanizmu rynkowego. Mimo jednak całej wymowy liczb sugerujących stały wzrost czynnej zawodowo ludności, powstają obawy o trwałość w dłuższym okresie czasu zjawiska przemian, zwłaszcza w zakresie ich dynamiki i zasięgu. Jakkolwiek osiągnięto w tych krajach, a więc także w Polsce Ludowej znaczny poziom rozwoju sił wytwórczych, to jednak możliwość zapewnienia harmonijnego przebiegu procesów populacyjnych oraz społeczno-gospodarczych nie wydaje się w każdym okresie rozwojowym całkowicie pewna. Oznacza to możliwość powstania konfliktów w zakresie produkcyjnego

²⁹ M. Sonin, *O balansie roboczej siły w socjalistycznym chozjajstwie*, Woprosy Ekonomiki 1948, nr 6 s. 19 i n.

³⁰ A. Pietrow, *Zagadnienia socjalistycznej reprodukcji*, w: *Zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu w ZSRR*, Warszawa, 1948, s. 149 i n.

wykorzystania potencjału pracy ludzkiej³¹. Środki przeciwdziałające powstaniu tych konfliktów są jednak ograniczone rzeczywistymi możliwościami w tym zakresie.

Zmiana stosunków społeczno-gospodarczych stanowiła realną podstawę umożliwiającą ilościowy wzrost procesu aktywizacji zawodowej ludności. Proces ten w Polsce Ludowej posiadał szczególne znaczenie dla rozwoju gospodarczego kraju, szczególnie; dla odpowiedniego jego tempa, niemniej efektywność wykorzystania czynnika pracy w powiązaniu z uspołecznionymi środkami produkcji oczekuje usprawnienia. Możliwości usprawnień zmierzające do podniesienia efektywności pracy ludzkiej stanowią w Polsce Ludowej rezerwę w zakresie bezinwestycyjnego przyspieszenia rozwoju gospodarczego, a w związku z tym lepszego zaspokojenia potrzeb ludzi pracy. Jest to więc zagadnienie uwarunkowane wzrostem kwalifikacji formalnych i faktycznych zatrudnionych w gospodarce narodowej, a więc zjawisko uwikłane działaniem czynników ekonomicznych i pozaekonomicznych, kształtujących atmosferę stosunków społecznych poszczególnych środowisk pracy, a także warunki społeczne i materialne jednostek w ich życiu osobistym.

³¹ A. Rajkiewicz, *Czynnik ludzki w rozwoju gospodarczym Polski Ludowej*, Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego 1963, nr 4, Warszawa 1963, s. 5—18.